Julia Stefanyszyn
Narodowy Uniwersytet Lwowski imienia Iwana Franki, Ukraina
Katedra Filologii Polskiej

Semantyczna i syntaktyczno-semantyczna derywacja frazeologiczna w tekstach (na materiale współczesnej prozy polskiej)

Słowa kluczowe: frazeologizm, derywacja frazeologiczna, relacje derywacyjne, derywat frazeologiczny, struktura semantyczna frazeologizmu, innowacja frazeologiczna

Keywords: phraseological unit, phraseological derivation, derivativeness relations, phraseological derivate, semantic structure of the phraseological unit, phraseological innovation

Korzenie terminu *derywacja* we frazeologii sięgają czasów, gdy nauka o stałych związkach wyrazowych stała się samodzielną dyscypliną, a zainteresowania językoznawców skupiły się wokół aspektu diachronicznego, między innymi pytania o to, czy podstawą pojawienia się nowej jednostki frazeologicznej może stać się frazeologizm już istniejący w języku. Rola frazeologizmu jako uczestnika procesów derywacyjnych nie wydaje się jednak do tej pory wystarczająco zbadana (zwłaszcza na materiale współczesnych tekstów), ponieważ zdecydowanie większą uwagę w dotychczasowych polskich opracowaniach naukowych poświęconych tworzeniu jednostek systemu słownikowego skupiano na sposobach powstawania nowych leksemów. Autorami najważniejszych polskich prac, w których

poruszono problematykę derywacji frazeologicznej, są Andrzej Maria Lewicki, Danuta Buttler, Anna Pajdzińska, Władysław Lubaś, Stanisław Bąba, Beata Nowakowska (Lewicki 1976, 1996; Buttler 1981; Pajdzińska 1993: 142–155; Lubaś 2003: 450–499; Nowakowska 2005: 69–86; Bąba 2009: 181–297).

Derywacją frazeologiczną (w niektórych źródłach – odfrazeologiczną[1]) określane są różnorodne relacje między związkami frazeologicznymi, których znaczeniem motywującym jest w zasadzie ta sama sytuacja i które wykorzystują częściowo te same komponenty leksykalne (Lewicki 1996: 11). W zasobie frazeologicznym polszczyzny występują rodziny derywacyjne, tzn. „zbiory związków, które mają istotny inwariant w planie wyrażenia i w planie treści, a różnice formalne między owymi związkami są pochodną różnych funkcji syntaktycznych lub stylistycznych bądź różnic sensu wielokrotnie powtarzających się w języku" (Pajdzińska 1993: 143). Derywaty frazeologiczne pojawiające się we współczesnych tekstach i niebędące elementami ww. kodyfikowanych rodzin derywacyjnych są zatem efektem wykorzystania istniejących, a jednak zablokowanych przez normę, mechanizmów ogólnojęzykowych. Mogą one jednak mieć charakter bardziej lub mniej regularny, poniekąd jednostkowy o znacznym stopniu innowacyjności.

Tych pierwszych – bardziej regularnych – nie uwzględniamy w niniejszym artykule, należą do nich m.in. związki przedstawiające frazeologiczną derywację syntaktyczną – relację między frazeologizmami mającymi to samo znaczenie, lecz przystosowanymi do różnych funkcji syntaktycznych (*owijać w bawełnę – owijanie w bawełnę*), a także niektóre rodzaje derywatów semantycznych (pełniących tę samą funkcję syntaktyczną, ale różniących się od podstaw skodyfikowanych określonym parametrem semantycznym), a mianowicie tych, w których zmiany semantyczne nie

[1] Terminu „derywacja odfrazeologiczna" używa m.in. A. Pajdzińska, traktując go szeroko: jako tworzenie zarówno frazeologizmów, jak i wyrazów na podstawie związków frazeologicznych (Pajdzińska 1993: 142).

powodują modyfikacji znaczenia sygnifikacyjnego[2] frazeologizmu. Są to derywaty wyrażające iteratywizację[3] (*podcinać skrzydła – podciąć komuś skrzydła*), ingresywizację[4] (*mieć głos – zabierać głos*) lub kontynuację[5] (*być w czyichś rękach – pozostawać w czyichś rękach*).

W niniejszej analizie skupiamy się na mniej regularnych derywatach frazeologicznych, znacznie różniących się znaczeniowo od skodyfikowanych podstaw derywacyjnych. Celem artykułu jest przedstawienie mechanizmów frazeologicznej derywacji semantycznej (oraz wyróżnionego przez nas podtypu – derywacji składniowo-semantycznej), której wynikiem jest modyfikacja znaczeń sygnifikacyjnych frazeologizmów i pojawienie się innowacji frazeologicznych[6] w tekstach. Materiał badawczy został zaczerpnięty z utworów współczesnych pisarzy polskich, m.in. Joanny Fabickiej, Izabeli Sowy, Danuty Noszczyńskiej, Dominiki Stec, Doroty Masłowskiej, Ignacego Karpowicza, Sławomira Shutego, Tomasza Piątka, Daniela Odii, Mirosława Nahacza. Z prawie tysiąca odstępstw od normy frazeologicznej, dostrzeżonych w 36 przeanalizowanych tekstach, wydzielono 62 semantyczne i syntaktyczno-semantyczne derywaty frazeologiczne reprezentujące różne typy mechanizmów derywacyjnych.

Typowym przykładem frazeologicznej derywacji semantycznej jest *kauzatywizacja*, „przy której zwrotowi oznaczającemu jakąś czynność lub

[2] Znaczenie nadrzędne, podstawowe, które nie zależy od kontekstu i nawiązuje bezpośrednio do pojęcia lub zjawiska nazywanego przez frazeologizm. Znaczenia sygnifikacyjne frazeologizmów są przedstawione w odpowiednich źródłach leksykograficznych.

[3] Relacja derywacyjna łącząca frazeologizmy dokonane i niedokonane, odnoszące się do tej samej sytuacji ujętej w dwu różnych aspektach (Lewicki 1996: 11).

[4] Relacja derywacyjna, która zachodzi między frazeologizmem oznaczającym czynność lub stan nienacechowany względem momentu początkowego a związkiem oznaczającym początek tej czynności lub pojawienie się danego stanu (Lewicki 1976: 59).

[5] Relacja derywacyjna, która zachodzi między frazeologizmem oznaczającym czynność jednokrotną a frazeologizmem oznaczającym czynność wielokrotną (Lewicki 1976: 60).

[6] Terminem „innowacja frazeologiczna" określamy wszelkie odstępstwa (świadome i nieświadome) od normy frazeologicznej, która jest „zbiorem zaaprobowanych przez polską społeczność językową frazeologizmów oraz reguł określających sposoby realizacji ich tożsamości w tekstach" (Bąba 2009: 41).

stan, które dotyczą N, odpowiada zwrot, oznaczający, że jakiś X powoduje, że ta czynność lub ten stan zaczyna (przestaje) dotyczyć N" (Lewicki 1976: 60–61). Z wytworzeniem się nowego związku drogą kauzatywizacji na podstawie frazeologizmu *widać światełko w tunelu* 'o skomplikowanej sytuacji, w której pojawia się nadzieja na polepszenie czegoś, na pozytywne rozwiązanie' (WSFPWNzP[7]: 611) mamy do czynienia w kontekście: *A na razie robi choć tyle, że próbuje dowartościować tych, którzy, którzy... mieszkają dziesięć minut od centrum. Pokazuje im światełko w tunelu, słucha ich bolesnych zwierzeń, pociesza i przypomina, że wcale nie są gorsi od niej, Wytwornej Joanny* (Sowa[8] 2006: 35). Innowacja *pokazać komuś światełko w tunelu* przybiera znaczenie 'pomóc komuś w skomplikowanej sytuacji, dać nadzieję na polepszenie, pozytywne rozwiązanie czegoś'.

Kauzatywizacja jest przykładem tzw. asymetrycznej derywacji semantycznej, a mianowicie derywacji dodatniej zachodzącej między frazeologizmem, którego podstawą jest struktura składniowa oznaczająca sytuację z mniejszą liczbą uczestników (aktantów), a związkiem, którego podstawą jest struktura składniowa semantycznie wskazująca tę samą sytuację, ale już z większą liczbą uczestników. Liczba aktantów w strukturze semantycznej frazeologizmu zostaje uzupełniona o agensa – sprawcę czynności wyrażonej czasownikiem przechodnim, np. *Nie o to mi chodzi. Nawet mnie nie zapytałeś, czy się zgadzam na twoją działalność polityczną. Na początku jest fajnie, ale prędzej czy później i tak się kończy w więzieniu. Jeszcze nas pociągniesz za sobą na dno...* (Fabicka 2008: 104). Notowany w słownikach frazeologicznych języka polskiego związek frazeologiczny *pójść na dno* 'doznać niepowodzenia, zwłaszcza finansowego, zbankrutować' (WSFPWNzP: 69) stał się podstawą derywatu *pociągnąć kogoś na dno* 'przyczynić się do czyjegoś niepowodzenia, zwłaszcza finansowego, zbankrutowania'. Formuła derywacyjna *X pójdzie na dno : N spowoduje, że X pójdzie na dno* demonstruje pojawienie się w strukturze semantycznej frazeologizmu z jednym uczestnikiem sytuacji X agensa N, przy czym X będący czynnym uczestnikiem w związku normatywnym staje się pacjensem – odbiorcą czynności dokonywanej przez agensa N we frazeologizmie innowacyjnym.

[7] Spis skrótów i ich rozwiązań jest zamieszczony na końcu artykułu.

[8] Lista tekstów podana jest na końcu artykułu.

Tradycyjne związki frazeologiczne *dusza z kogoś ucieka* 'ktoś umiera' (WSFPWNzP: 580), *ktoś ugodzony, trafiony strzałą Amora* 'o kimś zakochanym' (WSFPWNzP: 4), *ciarki chodzą komuś po plecach* 'ktoś się bardzo boi' (WSFPWNzP: 39) leżą u podstaw innowacyjnych derywatów-kauzatywów *wypłoszyć czyjąś duszę* 'przyczynić się do czyjejś śmierci', *przyszpilić kogoś strzałą Amora* 'rozkochać kogoś w sobie' i *wywołać u kogoś ciarki na plecach* 'nastraszyć kogoś' zaobserwowanych w kontekstach: *Udanego powrotu i... w ogóle wszystkiego dobrego! – rzucił, poklepując staruszka po marynarce. Ale delikatnie, żeby nie wypłoszyć staruszkowej duszy, która już wyglądała przez obstrzępioną dziurkę po guziku* (Sowa 2006: 16); *Aż mi ciarki po plecach przeszły. Jak ja bym chciał zabić kogoś swoją piosenką! Najbardziej Łucję. Przyszpilić ją strzałą Amora jak dobrze wypasioną kaczkę* (Fabicka 2008: 42–43); *Już miałam wracać do domu, kiedy usłyszałam radosny okrzyk. Okrzyk, który jeszcze pół roku temu wywoływał u mnie ciarki na plecach* (Sowa 2004: 156).

Zjawiskiem odwrotnym do kauzatywizacji jest *konwersja kauzatywizacji*, która „umożliwia zachowanie znaczenia stanu lub czynności, spowodowanych przez kogoś, z pominięciem sprawcy kauzatywizacji" (Lewicki 1976: 61). Konwersja kauzatywizacji jest realizowana zgodnie z formułą: *X powoduje proces lub stan dotyczący N – proces lub stan dotyczący N*. Przykładowo, norma frazeologiczna nie przewiduje derywacji semantycznej od frazeologizmu *rzucać komuś kłody pod nogi* 'używać wszelkich sposobów, aby przeszkodzić komuś w realizacji jego zamierzeń' (WSFPWNzP: 288), tymczasem w następującym fragmencie tekstu czytamy: *Powoli przestaję cię rozumieć, wiesz? Dopóki lecą ci kłody pod nogi, czujesz się jak ryba w wodzie. A kiedy już zaczyna ci się coś klarować, dawaj, nogi za pas i w krzaki!* (Noszczyńska 2007: 335). Frazeologizm *rzucać komuś kłody pod nogi* jest dobrze znany i dość rozpowszechniony, odbiorca zatem bez trudu przypisze innowacji *lecą komuś kłody pod nogi* znaczenie 'komuś ciągle nie udaje się realizować swoich zamierzeń z powodu jakichś przeszkód'. Konwersja kauzatywizacji jest asymetryczną derywacją ujemną, ponie-

waż liczba aktantów w strukturze semantycznej derywatu jest mniejsza w porównaniu do liczby uczestników sytuacji podstawy derywacyjnej: wyeliminowany zostaje agens, sprawca czynności wyrażonej czasownikiem przechodnim (por. *X rzuca kłody pod nogi N – kłody lecą pod nogi N*). Funkcja derywatu w przytoczonym kontekście wydaje się oczywista – dzięki niemu możliwe stało się pokazanie, że niepowodzenia w realizacji planów i zamierzeń nie zawsze są skutkiem czyjegoś negatywnego wpływu, mogą bowiem być wynikiem braku sprzyjających warunków lub możliwości.

Kauzatywizacja i dekauzatywizacja jest możliwa także w przypadku frazeologicznej derywacji syntaktyczno-semantycznej zachodzącej między frazeologizmami różniącymi się zarówno funkcją syntaktyczną, jak i parametrem semantycznym w obrębie znaczenia sygnifikacyjnego związku (znaczenie derywatu jest determinowane znaczeniem podstawy derywacyjnej, ale nie są one tożsame). Przykładem mechanizmu kauzatywizacji w ramach derywacji syntaktyczno-semantycznej jest werbalizacja wyrażeń, np. *(ostatni) gwóźdź do trumny* 'czynnik powodujący radykalne pogorszenie się (czyjejś) sytuacji' (WSFPWNzP: 137) – *wbić (ostatni) gwóźdź do trumny* 'spowodować radykalne pogorszenie się (czyjejś) sytuacji'. Przekształcanie wyrażeń w zwroty należy do zjawisk derywacji dodatniej: „do podstawy derywacyjnej dodaje się formant w postaci czasownika, który narzuca jej swoje wymogi składniowe, unieruchamiając ją w jednej formie fleksyjnej (zwykle biernikowej, czasem miejscownikowej)" (Bąba 2009: 183). Wśród aktantów w strukturze semantycznej frazeologizmu pojawia się agens, czyli sprawca czynności wyrażonej czasownikiem przechodnim. W tekstach zbadanych utworów przypadków werbalizacji wyrażeń nie stwierdzono.

Z kolei mechanizmem konwersji kauzatywizacji w obrębie frazeologicznej derywacji syntaktyczno-semantycznej jest nominalizacja zwrotów, kiedy to „od podstawy derywacyjnej odejmuje się człon werbalny, narzucający podporządkowanie składniowe członowi nominalnemu, a ten uwolniony z tego podporządkowania zmienia swą formę fleksyjną z przypadka zależnego na formę mianownikową" (Bąba 2009: 187). Przykładem nominalizacji zwrotów jest derywat *wąż w kieszeni* 'skąpstwo'

powstały na podstawie frazeologizmu *mieć węża w kieszeni* 'być skąpym' (WSFPWNzP: 602) i zaobserwowany w kontekście: *Przysiadłem na chwilę z taką jedną, powiedzmy że koleżanką. Gorąc jak fiks, to zamówiłem dwa naparstki mineralnej bez gazu. I wiesz stary, ile nam policzyli? Równo dwie dychy. Byłaby to cała butla porządnego wina. Wypiłoby się w spokoju na Wisłą i git, a tak? Najdroższe lanie wody, stary. Bogdan obiecał, że będzie uważał. Z drugiej strony nie może straszyć dziewczyny wężem w kieszeni* (Sowa 2006: 12). Derywat *wąż w kieszeni* powstał w wyniku dekompozycji podstawy derywacyjnej, co pociągnęło za sobą uwolnienie jej członu nominalnego z powiązań składniowych z członem werbalnym i zmianę jej formy z biernikowej na mianownikową. Doszło do eliminacji agensa ze struktury semantycznej frazeologizmu.

Zazwyczaj (ale nie zawsze) ujemnej derywacji drogą nominalizacji podlegają zwroty mające strukturę *mieć + człon nominalny* i znaczenie 'posiadanie jakiejś cechy', 'przebywanie w określonym stanie, sytuacji', które w wyniku transformacji przybierają strukturę *człon nominalny* o znaczeniu 'cecha', 'stan', 'sytuacja', 'osoba posiadająca określoną cechę' etc. Mechanizm nominalizacji zwrotów demonstrują następujące pary derywacyjne:

- *mieć nóż na gardle* 'być w ciężkiej sytuacji, zmuszającej do podjęcia szybkiej, zwykle niekorzystnej dla siebie decyzji' (WSFPWNzP: 294) – *nóż na gardle* 'ciężka sytuacja, zmuszająca do podjęcia szybkiej, zwykle niekorzystnej dla siebie decyzji': *Środa, nóż na gardle* (Fabicka 2006a: 163);
- *kupić kota w worku* 'kupić coś bez obejrzenia, bez sprawdzenia' (WSFPWNzP: 184) – *(czarny) kot w worku* 'coś (np. jakiś towar), co nie zostało sprawdzone, obejrzane przed nabyciem': – *O! Nocą każdy czarny kot w worku jest piękny – zapędziłam się w swoim wywodzie. – Ale jak ten worek z niego zedrzeć, to różnie bywa* (Noszczyńska 2008: 141).

Kolejny typ frazeologicznej derywacji semantycznej to *konwersja* zachodząca między związkami, których struktury semantyczne ujmują tę samą czynność, ale z punktu widzenia różnych jej uczestników. Przykładem stosowania danego mechanizmu innowacyjnego w tekstach współczesnej

prozy polskiej są m.in. konwersy frazeologiczne *wciskać kota w worku* 'sprzedawać coś bez obejrzenia, bez sprawdzenia' i *przyjąć pomocną dłoń* 'przyjąć pomoc od kogoś' użyte w kontekstach: – *Mogę cię polecić Wolakowi tylko na pojedynkę... Zależy ci w końcu czy nie? Zwleczże ciuchy z tyłka, bo kota w worku nie będę mu wciskał! Skąd mam wiedzieć, coś ty za jedna?* (Stec 2007: 69); *Uznała, że zastąpi mu matkę, ojca, dziadków, a nawet rodzeństwo, którego Andrzej nigdy nie miał i za którym nie tęsknił. Zagubiony niczym dziecko i pogrążony w żałobie ufnie przyjął silną pomocną dłoń* (Sowa 2006: 73). Podstawą derywacyjną pierwszej innowacji jest frazeologizm *kupić kota w worku* 'kupić coś bez obejrzenia, bez sprawdzenia' (WSFPWNzP: 184), z kolei drugiej – frazeologizm *podać pomocną dłoń* 'okazać komuś życzliwość, chęć pomocy; pomóc komuś' (WSFPWNzP: 441). Mimo że pod względem semantycznym derywat zawiera treść podstawy, ich znaczenia są wyraźnie antonimiczne. Konwersja frazeologiczna to derywacja symetryczna: liczba aktantów w strukturze semantycznej połączenia wyjściowego jest taka sama, jak w strukturze semantycznej derywatu.

Finalizacja jest relacją derywacyjną między frazeologizmem oznaczającym czynność lub stan a związkiem oznaczającym zaprzestawanie tej czynności lub zanikanie tego stanu (Lewicki 1976: 60). Innowację frazeologiczną powstałą drogą finalizacji zawiera następujący fragment tekstu: *Dlatego chętnie by dziś opowiedział chłopakom o kłopotach z Tąnową. Zrzuciłby z wątroby parę kilo trosk, i może razem wymyśliliby jakieś zadowalające Pikusia wyjście* (Sowa 2006: 165). Podstawą artystycznych operacji znaczeniotwórczych niewątpliwie stał się istniejący w polszczyźnie frazeologizm *ktoś ma coś na wątrobie* 'ktoś ma jakieś zmartwienie, dręczy się czymś skrycie' (WSFPWNzP: 602), na podstawie którego odbiorca potrafi dekodować innowację *zrzucić coś z wątroby* jako 'pozbyć się zmartwień, trosk'.

Podobnie zmodyfikowany został związek frazeologiczny *patrzeć przez różowe okulary* 'być optymistą' (WSFPWNzP: 345) w kontekście: – *A co ze specjalizacją? Robisz jakąś? – Nie, i to jest właśnie ta ostatnia kropelka, która sprawiła, że wyrzuciłem do śmieci swoje różowe okulary*

(Sowa 2002a: 113). Powodem do stworzenia przez autora nowego związku *wyrzucić różowe okulary* stała się najprawdopodobniej chęć przekazania treści 'zaprzestać bycia optymistą' w sposób ekspresywny i zindywidualizowany, aczkolwiek prosty i zrozumiały.

Przykładami finalizacji są również derywaty motywowane przez frazeologizmy *ktoś z ikrą* 'Ktoś *z ikrą* to osoba energiczna i pełna temperamentu' (ISJP, t. 1: 525) i *żyć jak pod kloszem* 'Mówimy, że ktoś żyje *jak pod kloszem*, jeśli jest otoczony nadmierną opieką przez kogoś, kto rozwiązuje za niego wszystkie problemy życiowe' (ISJP, t. 1: 629), zaobserwowane w kontekstach: Czy *Halina zapuściłaby wąsy, gdyby małżonek nie roztrwonił całej ikry na bezsensowne szarpaniny ze strażnikami socjalizmu* (Sowa 2006: 170); *Postanowiła to zmienić i podjęła decyzję: musi wreszcie wyściubić nos spod klosza ustawionego przez jej nadopiekuńczych rodziców* (Sowa 2002a: 37). Struktura semantyczna innowacji *roztrwonić ikrę* oprócz podstawowego składnika znaczeniowego 'stracić zdolność do bycia osobą energiczną i pełną temperamentu' zawiera także dodatkowe negatywne konotacje emocjonalno-oceniające: 'lekkomyślnie', 'z własnej winy'. Z kolei innowacja frazeologiczna *wyściubić nos spod klosza* przybiera znaczenie 'pozbyć się nadmiernej opieki (rodziców)'.

W przeanalizowanych tekstach został zaobserwowany nowy typ derywacji semantycznej zachodzący między frazeologizmami, których struktury składniowe są identyczne, natomiast treści są przeciwstawione w wyniku znalezienia się w obrębie derywatu członu będącego antonimem odpowiedniego członu w ramach podstawy derywacyjnej. Artystyczną manifestacją niezgody z motywacją tradycyjnego frazeologizmu *podobni do siebie jak dwie krople wody* 'bardzo podobni do siebie' (WSFPWNzP: 194) stała się innowacja frazeologiczna *niepodobne do siebie jak dwie krople wody* w kontekście: *Porównała prostokąty fotografii z legitymacji studenckiej i dowodu osobistego. Różne osoby. Niepodobne do siebie jak dwie krople wody* (Karpowicz 2007a: 13). Obiektem modyfikacji w porównaniu frazeologicznym stała się podstawa porównania (tertium comparationis) *podobne* – została ona wymieniona na antonim *niepodobne*, przy czym comparatum *dwie krople wody* pozostał bez zmian. Jest to dość śmiały

i niewątpliwie innowacyjny chwyt artystyczny, autor bowiem zaprzeczył aprobowane społecznie przekonanie o podobieństwie dwu kropel wody. W każdym razie innowacja ma biegunowo przeciwne znaczenie ('zupełnie niepodobne do siebie') w porównaniu do znaczenia podstawy derywacyjnej.

Z derywatem frazeologicznym *szczęścia chodzą parami*, utworzonym na podstawie tradycyjnego frazeologizmu *nieszczęścia chodzą parami* 'jedno niepowodzenie pociąga za sobą następne' (WSFPWNzP: 281), mamy do czynienia w następującym fragmencie utworu: *Szczęścia chodzą parami. Nie dość, że dostanę wizę, to jeszcze odkryłem swój plecak* (Karpowicz 2007b: 18). W wyniku derywacji podstawowy sem sygnifikacyjny 'niepowodzenie' w strukturze semantycznej frazeologizmu zmienił się na 'powodzenie', znaczenie związku całkowicie się zmieniło. Modyfikacji doświadczył również aspekt konotacyjny: ujemnie nacechowana jednostka frazeologiczna stała się związkiem o konotacji dodatniej.

W jednym z przeanalizowanych utworów dostrzeżono innowację frazeologiczną *jeść do lustra* (w kontekście: *Zakaz jedzenia do lustra* (Sowa 2002b: 16)), która nawiązuje do normatywnego frazeologizmu *pić do lustra* 'pić samotnie, bez towarzystwa, często do upicia się' (WSFPWNzP: 218). Korelaty *pić – jeść* są antonimami pragmatycznymi. Kluczowy składnik znaczeniowy 'używanie alkoholu' w strukturze semantycznej podstawy derywacyjnej zastąpiono semem 'spożywanie posiłku' w derywacie. Powstał zatem nowy związek frazeologiczny o znaczeniu 'jeść samotnie, bez towarzystwa'. Przedstawiony typ derywacji, polegający na antonimizacji frazeologizmu, jest derywacją symetryczną, ponieważ liczba uczestników sytuacji w strukturze semantycznej jednostki wyjściowej pokrywa się z liczbą aktantów w strukturze semantycznej powstałej innowacji.

Wśród podstawowych rodzajów derywacji frazeologicznej rozpatrujemy też *idiomatyzację przysłów* polegającą na przebudowie centrum predykatywnego paremii, wyrażonego czasownikiem w formie nieosobowej, zastąpienie go czasownikiem w formie osobowej oraz używaniu powstałej konstrukcji jako idiomu, np. *Z króliczych ogonków futerko, nie za długie, nie za krótkie, bo moja Mariolka nieduża, i nie dużo skrawków*

na nią poszło. Ale moja stara ze swoją starą, znaczy się z teściową, dalej mi głowę suszyć o te królicze ogony. A przecież tylko opady brałem. I wiecznie mordę darły, a ja, panie, strasznie wrażliwy na krzyk jestem. A Mariolka cicha, grzeczna, za wszystko wdzięczna, koniowi w zęby nie zagląda (Fabicka 2006b: 35). Znaczenie użytego w przytoczonym fragmencie derywatu frazeologicznego *nie zaglądać koniowi w zęby* jest motywowane i determinowane semantyką przysłowia *Darowanemu koniowi nie zagląda się w zęby* 'nie powinno się krytykować czegoś, co otrzymuje się w prezencie' (WSFPWNzP: 318) i przybiera postać 'nie krytykować tego, co otrzymuje się w prezencie'.

Pojawienie się frazeologicznych derywatów semantycznych i syntaktyczno-semantycznych w tekstach mówionych i pisanych jest pochodną uświadamiania sobie przez użytkowników języka mechanizmu motywacji frazeologizmów, dostrzeżenia przez nich styczności sytuacji fundujących znaczenia dosłowne i przenośne stałych związków wyrazowych. Innowacyjność derywatów zaobserwowanych w tekstach współczesnej prozy polskiej często jest potęgowana przez dodatkowe operacje modyfikacyjne, co świadczy o nieustającej potrzebie odświeżania środków wyrazu, odchodzenia od utrwalonych formuł gotowych do użycia. Potencjał derywatów frazeologicznych kryje się w możliwości wejścia – pod warunkiem wystarczającego rozpowszechnienia się w uzusie – do normy frazeologicznej oraz uzupełnienia zasobu frazeologicznego współczesnej polszczyzny o nowe jednostki.

Wykaz skrótów

ISJP – Bańko M. (red.), 2000, *Inny słownik języka polskiego*, Warszawa.
SFPWN – Kłosińska A. (red.), 2005, *Słownik frazeologiczny PWN*, Warszawa.
WSFPWNzP – Kłosińska A., Sobol E., Stankiewicz A. (red.), 2011, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.

Spis tekstów

Fabicka J., 2006a, *Świńskim truchtem*, Warszawa.
Fabicka J., 2006b, *Tango ortodonto*, Warszawa.
Fabicka J., 2008, *Seks i inne przykrości*, Warszawa.
Karpowicz I., 2007a, *Cud*, Wołowiec.
Karpowicz I., 2007b, *Nowy Kwiat Cesarza*, Warszawa.
Noszczyńska D., 2007, *Blondynka moralnego niepokoju*, Warszawa.
Noszczyńska D., 2008, *Hormon nieszczęścia*, Warszawa.
Sowa I., 2002a, *Cierpkość wiśni*, Warszawa.
Sowa I., 2002b, *Smak świeżych malin*, Warszawa.
Sowa I., 2004, *Zielone jabłuszko*, Warszawa.
Sowa I., 2006, *10 minut od centrum*, Warszawa.
Stec D., 2007, *Bingo*, Wrocław.

Bibliografia

Bąba S., 2009, *Frazeologia polska: studia i szkice*, Poznań.
Buttler D., 1981, *O zjawiskach derywacji we frazeologii*, „Poradnik Językowy", z. 5, s. 229–237.
Lewicki A.M., 1976, *Derywacja zwrotów frazeologicznych*, [w:] A.M. Lewicki, *Wprowadzenie do frazeologii syntaktycznej. Teoria zwrotu frazeologicznego*, Katowice, s. 55–70.
Lewicki A.M., 1996, *Relacyjna siatka derywacyjna jako czynnik onomazjologicznego opisu frazeologicznego*, [w:] A.M. Lewicki (red.), *Problemy frazeologii europejskiej I*, Warszawa, s. 9–14.
Lubaś W., 2003, *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*, Opole.
Nowakowska B., 2005, *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*, Kraków.
Pajdzińska A., 1993, *Frazeologizmy jako tworzywo współczesnej poezji*, Lublin.

Semantyczna i syntaktyczno-semantyczna derywacja frazeologiczna w tekstach (na materiale współczesnej prozy polskiej)

Streszczenie

W artykule przeprowadzono analizę zjawiska frazeologicznej derywacji semantycznej i składniowo-semantycznej, której wynikiem stała się modyfikacja znaczeń frazeologizmów normatywnych i pojawienie się innowacji frazeologicznych w tekstach współczesnej prozy polskiej. Wyodrębniono podstawowe typy relacji derywacyjnych, zbadano mechanizmy ich realizacji i wpływ na strukturę semantyczną związków frazeologicznych w tekstach.

Semantic and syntactic-semantic phraseological derivation in texts (based on the material of contemporary Polish prose)

Summary

The article analyzes the phenomenon of semantic and syntactic-semantic phraseological derivation resulting in the modification of meanings of normative phraseologisms and the appearance of phraseological derivative innovations in the contemporary Polish prose. The main types of derivativeness relations were identified, the mechanisms of their implementation and specificities of the semantics of phraseological derivatives in comparison with the meanings of the initial phraseologisms were studied.